

УДК 811.161.2

Фернос Юлія Іванівна
Уманський національний університет садівництва
(Умань, Україна)

КОЛОРОНІМИ В ОСНОВАХ ПРИЗВИЩ УМАНЩИНИ

Аннотация. В статье исследованы современные фамилии Уманщины, мотивированные названиями цветов. Установлено, что доминантными выступают названия белого, черного, рыжего и красного цветов.

Ключевые слова: колороним, антропоним, фамилия, апеллятив, композит, топоним.

Yuliia Fernos
Uman National University of Horticulture
(Uman, Ukraine)

Abstract. The article deals with the modern Uman District surnames motivated by the names of colors. It is determined that such colors as white, black and red are dominant.

Key words: coloronym, anthroponym, surname, appellative, composite, toponym.

Феномен кольору є об'єктом дослідження багатьох дисциплін: психофізики, психофізіології, психології сприйняття, оптики, астрономії, колориметрії, поліграфії тощо. Мова є дзеркалом культури, відображенням не лише реального світу, але і суспільної свідомості народу, національного характеру, стилю життя, традицій, звичаїв, світогляду, частиною якого є колороніми.

Колороніми (від лат.color – колір, гр.onima – ім'я), або кольороназви визначаються як лексеми, денотативним значенням яких є ознака кольору [1].

До лексико-тематичної парадигми колоронімів входять як лексеми на позначення власне кольору, так і образно-стилістичні одиниці, що позначають асоціативну колірну ознаку [2, с. 42].

Українська антропоніміка сьогодні охоплює різноманітні аспекти аналізу власних особових назв: дериваційно-морфологічний (С. П. Бевзенко, Л. Л. Гумецька, О. Д. Неділько, В. В. Німчук, Ю. К. Редько), етимологічний (І. О. Варченко, І. М. Желєзняк, І. Д. Сухомлин, П. П. Чучка), історико-генетичний (О. Я. Добровольська, Р. Й. Керста, Р. І. Осташ, М. Л. Худаш), фонетико-морфологічний (М. Л. Сенів), національно-ідентифікаційний (І. Д. Фаріон) тощо. Антропонімна система є ще й багатим матеріалом для реалізації етнолінгвістичного підходу до вивчення мовних явищ. Адже система іменувань людей акумулює матеріальний, культурний, історичний досвід суспільного середовища, у якому вона зароджується і функціонує, упродовж віків зберігає сліди давньої духовної культури і в той же час швидко, жваво реагує на зміни зовнішнього укладу життя певного соціального середовища [3, с. 5].

Етнографічний аспект аналізу власних назв знаходимо в ономастичних дослідженнях М. Кордуби, Я. Рудницького, студіях Д. Бучка, Ю. Карпенка, І. Ковалика. К.Д. Глуховцева присвятила свою монографію дослідженню прізвищ у етнолінгвістичному аспекті [4]. Безпосередньо семантику кольору в основах антропонімів досліджували Ю. Новикова (Донеччина), Л. Лісова (Волинь), Т. Зайцева (Бузько-Інгільське Межиріччя), Т. Семашко (Північне Надазов'я).

Об'єктом нашого дослідження стала сучасна антропонімія Уманщини, зокрема прізвища, що походять від назв кольорів. І хоча сучасні прізвища не несуть семантичного навантаження, вони виконують функцію називання та розрізнення однієї особи від іншої, однак для нас важлива первинна семантика, яка допомагає з'ясувати, які лексико-семантичні групи та словотвірні моделі були продуктивними на момент виникнення прізвищевих назв. Адже дослідження регіональної антропонімії доповнює загальне уявлення про семантику та структуру прізвищ України. Серед прізвищ Уманщини нами виявлено 246 назв, мотивованих колоронімами, що становить 3,5 % від загальної кількості.

Прізвищеві назви та прізвища, в основах яких відображені імена та прізвиська розряду "nomina personalia", - це іменування, які могли вказувати на зовнішній вигляд, риси характеру, поведінки, звички денотата. Очевидно, саме цим носії прізвищ (прізвиськ) відрізнялися в оточенні. Як правило, такі прізвища виникли з первісних прізвиськ. Лише згодом вони набували властивості передаватися у спадок, переносити якусь ознаку від батька до сина і ставали прізвищами. До цієї групи прізвищ ми відносимо більшість назв, мотивованих колоронімами.

Колоративи вчені розглядають як показники того, що мовці, нерідко усвідомлюючи символіку кольору, обирають серед кольорів спектру один із них, вважаючи на його значущість у цій комунікативній ситуації [4, с. 39].

В основах прізвищ досліджуваної території найактивнішими виступають лексеми-кольороназви білий і чорний. Існує думка, що слов'яни спочатку розпізнавали лише ці два кольори [4, с. 40]. Їх активність також можна пояснити тим, що внаслідок чергувань виникли варіанти одного і того ж прізвища, які сьогодні, звичайно, виступають окремими антропонімами: *Белік – Белік – Білик, Черноконь – Черноконь*.

Лексема «білий» представлена 63 прізвищами: *Білий, Білокур, Біленький, Білов, Біловецький, Беляєв, Беліц, Білас, Белих, Белій, Белоцький, Біломар* (пор. мара «1. привид; 2. злий дух» [7, II, с. 405]). Більшість антропооснов мають полісемантичну мотивацію:

Білан, Біланчук, Белан (1. Біль < Běl[boh], Bjel[oslav] [5, с. 94], Біл[изарь] [6, с. 145]; 2. білан «1. блондин; 2. назва білого вола, собаки; 3. білий хліб» [7, I, с. 64].

Беліков, Белік, Білик, Белік, Біліченко (1. Біль < Běl[boh], Bjel[oslav] [5, с. 94], Біл[изарь] [6, с. 145]; 2. білий; 3. білик «1. стальний дворучний різець для очищення шкіри; 2. самець білки» [7, I, с. 65].

Біленко (1. билень «частина ціпа, біяк, бич» [7, I, с. 55]; 2. білень «липень» [8, с. 25] 3. білина «білениця; відбілені бавовняні нитки, біла пряжа промислового виробництва» [9, с. 25]).

Белей (ймовірно від *белей* 1. давньосл. ім'я Белей < апел. білий [10, с.69]; 2. гуц. кличка для свійських тварин чи прізвисько для блондина [11, с. 164]; 3. діал. белей «йолоп» [12, I, с. 65])

У композитних структурах зовнішні дані експліковані завдяки сполученню колоративного компонента з основами типу *-ног* (*Білоножко*, *Білоногий*), *-(в)ус* (*Білоусюк*, *Белоусов*, *Білоус*), *-бров* (*Білобров*, *Белобровий*), *-нос* (*Білонос*), *-шкур* (*Білошкурський*), *-зуб* (*Білозуб*). Назви на зразок *Білокінний*, *Білохатюк* утворилися від прізвиськ, які характеризували людину за особливостями житла чи домашніх тварин. Частину прізвищ, утворено від топооснов: *Білецький* (с. Білецьке, Хм), *Білопільський* (с. Білопіль, Вн, с. Білопіль, Вл), *Білоцерківець* (м. Біла Церква), *Белецький* (с. Білецьке, Хм).

Прізвища *Білозір* та *Білозор* (пор. білосор росл. *Parnassia palustris* [7, I, с. 66]) характеризували вроду першоносія (білозір 1. красень; 2. епітет місяця [7, I, с. 66]).

Виявлено таож назви, в основах яких відображені імена та прізвиська розряду “*nomina impersonalia*”, антропоніми з первісним неособовим значенням, утворені шляхом метафоричного перенесення реалій дійсності на особу: *Білуґін Білуга*, *Белаш*, *Білаш* (білаш «білий хліб» [7, I, с. 64]).

Лексема «**чорний**» репрезентована 51 прізвиськом (більшість із них мають корінь *-черн-*): *Чорний*, *Черненко*, *Чорненький*, *Чернов*, *Чернега*, *Черно*, *Черних*, *Черниченко*, *Чорномаз*, *Черноваленк*, *Черняк*, *Чернюк*, *Чернійчук*, *Черничук*, *Чернієнко*, *Чернушенко*, *Черніченко*, *Черніков* тощо. На думку О. Братка-Кутинського, поширення давнього кольору чорн- у власних назвах свідчить про зв'язок слова чорний із назвою символу божественної триєдності, що звався в сиву давнину Черн [13]. Однак на нашу думку, такі назви у першу чергу пов'язані із зовнішніми ознаками першоносія та його внутрішнім світом, адже чорний символізує зло. Виявлено незначну кількість композитів, що вказують на зовнішню ознаку людини, у яких назва колороніму поєднується з основами *-ус* (*Черноус*, *Черноусько*, *Черноус*, *Черноусько*), *-зуб* (*Чернозуб*), *-писок* (*Чернописький*, *Чернопиский*). В основах прізвищ *Чорнобаб* та *Чорнодід* лежать апеллятиви на позначення родинних стосунків. Такі назви, як *Черноконь*, *Чорноконь*, *Чорновол* підтверджують думку Л.Масенка, що володіння кіньми та волами було настільки важливою обставиною сільського побуту, що характерне для тварини найменування за мастю чи якоюсь іншою ознакою односельці могли перенести на її господаря [14, с. 6]. Зустрічаються прізвиська і з іншими колороніми, які характеризують масть тварини: *Буланов*, *Гнідий*, *Гніденко*, *Каракоша* (башкір. кара кош «чорний птах, орел-беркут» [15]), *Чалий*.

Прізвисько *Черноткач* характеризувало людину за родом заняття, в основному вживалося в іронічній формі.

Як і у випадку з лексемою «білий», частина антропооснов аналізованої групи прізвищ є полісемантичними:

Чернець (чернець «1. монах; 2. кегля; 3. місяць-чернець; 4. рослина *Actaea spicata* L» [7, IV, с. 458]; «наклепник» [16, с. 1068]).

Черниця (черниця 1. монахиня; 2. чорниця; 3. ожина [7, IV, с. 458]).

Чернуха (чорнуха 1. чорна жирна глина; 2. риба *Scardinius erythrophthalmus* [7, IV, с. 472]).

Чернюк (чернь 1. чорний колір, чорний одяг; 2. чорна нитка; 3. простий народ [7, IV, с. 458]).

Топооснови знаходимо в основах прізвищ: *Чернецький* (Чернече, Днп, Од, Пл, Чрк чи Чернецьке, СМ, Хрк, Чрг), *Чернишевський* (Чернишівка, Мк, Пл чи Чернишове, Крм), *Чернявський* (Чернявка, Жт), *Чернобаєв*, *Чернобаїв* (Чорнобаї, Пл чи Чорнобаївка, Хрк, Хрс), *Черноморець*, *Черноморченко* (Чорне море).

Імена та прізвиська розряду “*nomina impersonalia*” стали твірними для прізвищ *Черниш*, *Чернишов*, *Чернишев*, *Чернишевич* (чорниш «чорний хліб [7, IV, с. 470]»), *Чернобиль* (рослина).

Третє місце займають прізвища, утворені від лексем «**рудий**» (рідше «рижий») (22) та «**красний**» (рідше «червоний») (21). Більшість із них, характеризують зовнішність першоносія: *Рудик*, *Рудь*, *Рудой*, *Рудкевич*, *Рудас*, *Руденко*, *Рудюк*, *Рудий*, *Рудов*, *Риженко*, *Рижук*, *Рижак*, *Рижій*, *Рижий*, *Рижов*, *Краснов*, *Червоний*, *Червоненко*, *Красненко*. Цікавий той факт, що більшість антропонімів, твірною основою яких виступає колоронім червоний (красний), – це композитні утворення, у той же час не засвідчено жодного композита з твірною основою рудий (рижий): *Красночубенко*, *Красножон*, *Краснокутський*, *Красноштан*, *Краснощокій*, *Краснобокий*, *Красноженов*, *Червоніс*, *Червонос*, *Червокос*.

З місцем проживання першоносія пов'язані антропоніми: *Зарудняк*, *Зарудний*, *Зарудницький* (той, хто живе за «рудною, болотом»), *Рудницький* (Рудник, Вн; Рудники, Вл, ІФ, Льв, Тр, Вн; Рудниця, Вн; Рудницьке, Кв), *Краснянський* (Краснянка, Вн чи Краснянське, Хрк), *Рудковський* (Рудка, Вл, Днп, Жт, Пл, Льв, Кв, Рв, СМ, Тр, Хм, Чрк, Чрв, Чрг) тощо. Зрідка трапляються прізвища, що мотивовані назвами професій (*Рудник*, *Краснобаїв* < *рос. краснобай* «знахар, шептун»), рослин (*Краснюков* < *краснюк* «гриб» [7, II, с. 301]).

Назви інших колоронімів зустрічаються рідше або й поодинокі в основах прізвищ досліджуваної території: **рябий** (вкритий рудими плямами [7, III, с. 91]) (17): *Рябоконь*, *Рябокінь*, *Рябушенко*, *Рябко*, *Рябико*, *Рябий*, *Рябов*, *Рябинський*, *Рябошапка* та ін.; **синій** (14): *Сінюгуб*, *Синегуб*, *Синько*, *Синютін*, *Синявський*, *Синебрюхов* тощо; **сивий** (12): *Сивач*, *Сиволап*, *Сиваченко*, *Сивуляк*, *Сивачук*, *Сивак* тощо; **русий** (11): *Русалов*, *Русілов*, *Русов*, *Русавський*, *Русс*, *Руссу*, *Русняк*; **золотий** (8): *Золоташко*, *Золотухін*, *Золотницький*, *Золотницький*, *Золотовський*, *Золотопупов*; **зелений** (6): *Зеленюк*, *Зеленчук*, *Зеленецький*, *Зеленський*, *Зеленцов*, *Зеленяка*; **сірий** (5): *Сірош*, *Сірмайс* (?), *Сіренко*, *Сірик*, *Сірий*; **бурий** (4): *Бурилов*, *Бурій*, *Бурик*, *Бурикін*; **жовтий** (3): *Жовтобрюх*, *Жовтюк*, *Жовтий*; **сизий** (2): *Сизов*, *Сизоненко*; **срібний** (серебряний) (2): *Серебринський*, *Серебряник*; **смоляний** (1. чорний, як смола; 2. смолистий [7, IV, с. 189]: *Смілянець*, *Смолянич*; **чалий** (2): *Чаленко*, *Чалий*; **гливий** (гливий “сіро-жовтий, чорно-жовтий” [Гр., I, с. 289])(1): *Глієвий*; **буланий** (1): *Буланов*; **смаговий** (смага «коричневий колір шкіри від дії сонячних променів або вітру» [12, V, с. 314]: *Смагін*.

Твірною основою прізвищ *Жаров*, *Жарський*, *Жарук*, *Жарун*, *Волосожар* виступає ім'я Жар, яке давали людині із рудим чи золотавим кольором волосся [17, с. 192].

Отже, у результаті дослідження встановлено, що прізвища, мотивовані колоронімами становлять досить вагому частину антропонімікону досліджуваної території. Найбільш активними у процесі їх творення виступають назви білого, чорного, рудого (рижого) та червоного (красного) кольорів. Такі прізвищеві назви характеризували особу переважно за зовнішністю, хоча трапляються основи, що містять вказівку на професію, місце проживання, а також на особове ім'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ковальська І.В. Колористика як перекладознавча проблема (на матеріалі українських і англійських художніх текстів: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.16 «Перекладознавство». К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2001. 19 с.
2. Яворська Г. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації). Мовознавство. 1998. № 2-3. С. 42-50.
3. Кравченко В.О. Антропонімія надазовських греків у її відношеннях з українською російською антропоніміями: дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2002. 207 с.
4. Глуховцева К.Д. Етнолінгвістичний аспект вивчення прізвищ Луганщини: Монографія. Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка », 2015. 150 с.
5. Svoboda J. (1964) Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964. 319 s.
6. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кінця XVIII – початку XIX ст. (З етимологічним словником). Львів, 2001. 371 с.
7. Словарь української мови / За редакцією Б. Грінченка. К., 1907 – 1909. Т. 1 – 4.
8. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська – Львів, 1997. 230 с.
9. Матейко К. Етнографічний словник. Український народний одяг. К., 1996. 196 с.
10. Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: БАН, 1969. 628 с.
11. Словник гуцульських говорок // Гуцульщина.Лінгвістичні етюди. К.: Наукова думка, 1991. 304 с.
12. Етимологічний словник української мови: В 7 т. (Гол. Ред. О.С. Мельничук.). К.: Наукова думка, 1983-1989.
13. Братко-Кутинський О. Феномен України. К.: Вечірній Київ, 1998. С.70-71
14. Масенко Л.Т. Українські імена та прізвища. К.: Наукова думка, 1990. 48 с.
15. Географические названия Южного Урала. Топонимы (буква Кар). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://toposural.ru/kar.html>
16. Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словарь. Львів, 1886. Т. 1-2
17. Ганжина И. М. Словарь современных русских фамилий. М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Фирма «Изд-ва АСТ», 2001. 672 с.